
Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը, կազմողներ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, 576 էջ:

Դեռևս 1981 թ. Երևանի պետական համալսարանի «Հայոց պատմության» ամբիոնը ձեռնամուխ եղավ «Հայ ժողովրդի պատմության» քառահատոր քրեստոմատիայի հրատարակման գործին: Տպագրվեց միայն առաջին հատորը (1981 թ.), իսկ մյուսները ինչ-ինչ պատճառներով, այդպես էլ լույս չտեսան: Այնուհետև քառորդ դարից մի փոքր ավելի ժամանակ պահանջվեց, որպեսզի լրացվի այդ բացթողումը՝ առաջին հերթին շնորհիվ պատմաբաններ Պ. Հովհաննիսյանի և Ա. Մովսիսյանի եռանդուն ջանքերի: Սակայն, ի սկզբանե, անհրաժեշտ է խոստովանել, որ ներկայիս հրատարակությունը որակապես տարբերվում է նախորդից և ոչ թե նրա կրկնությունն է: Այս նոր հրատարակությունը, ինչպես նշված է կազմողների կողմից գրված առաջաբանում, լինելու է արդեն վեց հատորով և նախորդի նման ընդգրկելու է հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Եթե նախորդ հրատարակության առաջին հատորն ընդգրկում էր հնագույն ժամանակներից մինչև IX դ. կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը, ապա ներկայիս հրատարակության առաջին հատորում զետեղվել են մինչև III դ. վերջերին (Հայոց Արտավազդ V թագավորի նամակը Շապուհ I-ին ըստ Տրեբելիոս Պոլիոնի) վերաբերող նյութերը: Բնչի մասին է հուշում այս հանգամանքը: Առաջին հերթին ավելացվել են տարբեր հիմնահարցերին վերաբերող մատենագիրների վկայությունները, ինչում կհամոզվենք ստորև: Հենց այս պատճառով էլ ավելացվել են բաժինները, որոնք այժմ թվով վեցն են: Այս ամենից զատ անցած 25 տարիների ընթացքում հոսել են շատ ջրեր, կատարվել բազմաթիվ նոր բացահայտումներ, հայտնաբերվել են մի շարք վիմագիր և այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնք պետք է իրենց արտացոլումն ստանային նաև նորակազմ

քրեստոմատիայում: Ուստի այժմ վերանայվել են ոչ միայն աղբյուրագիտական ցանկերը, այլև մեծ աշխատանք է իրականացվել ծանոթագրությունների և մեկնաբանությունների կազմման խնդրում: Փաստորեն, եթե նախորդ հրատարակությունը հայոց պատմության քրեստոմատիա ստեղծելու առաջին փորձն էր, որը, բնականաբար, չէր կարող լինել անթերի, ապա այս անգամ, առաջին հերթին շնորհիվ Պ. Հովհաննիսյանի արդեն կուտակված արհեստավարժության և հմտության, ընթերցողի գրասեղանին է դրվել առավել կատարյալ ու անթերի մի ժողովածու:

Աշխատասիրողները քրեստոմատիան կազմել են ճիշտ նույն սկզբունքով, որը բնորոշ է այսպիսի ժողովածուներին: Յուրաքանչյուր սկզբնաղբյուրի բուն տեքստին նախորդում է նրա հեղինակ-մատենագրի համառոտ կենսագրությունը (վիմագրի պարագայում, երբ, ինչպես և ում կողմից է գտնվել), որին հաջորդում է բուն տեքստը և ավարտվում մանրամասն ծանոթագրություններով: Նպատակահարմար ձևով է իրականացվել նաև վեց բաժինների դասակարգման սկզբունքը: Կարող է թվալ, որ ինչ-որ տեղ բաժանումներն ավելի են, քան պետք է լինեին, բայց հաշվի է առնվել մեկ խիստ կարևոր հանգամանք. այն, առաջին հերթին, ինչպես նշված է գրքի անոտացիայում, նախատեսված է ուսանողների, ապա միայն գիտական և ընթերցող լայն հանրության համար: Առաջին բաժնում տրված են հայ ժողովրդի ծագմանը վերաբերող հայկական, վրացական, հունական ավանդույթներն ու պատմիչ Հերոդոտոսի վկայությունները նույն հարցի կապակցությամբ:

Առավել ուշագրավ է հաջորդ բաժինը, ուր ամփոփված են Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն հասարակություններին

առնչվող տարաբնույթ և բազմաբովանդակ վկայությունները: Այստեղ ընդգրկված են հատվածներ սկսած Աստվածաշնչից և վերջացրած Դիոդորոս Միկիլացուց ու Մովսես Խորենացուց: Միաժամանակ մեծ տեղ է հատկացված վիմագիր նյութերի տվյալներին, որոնք առնչվում են ինչպես շումերա-աքքադական դարաշրջանին, այնպես էլ ասորա-բաբելոնյան և ուրարտական... Գազմողներն իրավացիորեն Ուրարտունի ավելի քիչ տեղ են հատկացրել, քանզի արդեն հրապարակում կա Ն. Վ. Հարությունյանի կոթողային աղբյուրագիտական ժողովածուն*:

Մեզ առանձնապես հետաքրքրեց երրորդ բաժինը, որն ամբողջապես վերաբերում է համահայկական առաջին պետականության՝ Երվանդունիների թագավորության դարաշրջանի աղբյուրագիտական մեկնաբանությանը: Նախորդ հրատարակությունում Երվանդունիները միացվել էին Արտաշիսյաններին, որով, ըստ էության, ստվերում էին մնում թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը: Դրանով, կարծես թե, անտեսվում էին երկու թագավորություններն էլ, որովհետև նրա անվանումը՝ «Հայաստանը հելլենիստական դարաշրջանում» թյուր գիտելիքներ ունեցողին կամ էլ սկսնակին կանգնեցնում էր, մեղմ ասած, փակուղու առաջ: Ավելին, եթե հելլենիզմի ժամանակագրական անկման վերջնակետ է համարվում Ք. ա. 27 թ., երբ Եգիպտոսը նվաճվեց Օկտավիանոսի կողմից, ապա հելլենիստական բարբերն ու սովորույթները շարունակեցին գոյություն ունենալ առնվազն հետագա 2-3 դարերի ընթացքում ևս, որի արդյունքում ձևավորվում էր անհամաձայնություն ժամանակի ու բովանդակության միջև: Եթե երրորդ բաժնում հավաքված և ներկայացված են Երվանդունիներին վերաբերող բոլոր առավել կարևոր վկայությունները, ապա հաջորդ բաժնում նույն կերպ, բայց առավել մանրամասն՝ Արտաշիսյանների երկդարյա գահակալության պատմությանն առնչվող տեղեկությունները: Ինչ հանգամանքներով է առանձնանում Երվանդա-

կան պետությանը վերաբերող հատվածը: Գարեջի է արձանագրել, որ դրանք համարյա թե մշտապես մնացել էին ստվերում և միայն վերջին տասնամյակներում էր, որ «Երվանդագիտությունը», շնորհիվ նշանավոր հետազոտողներ Գ. Խ. Սարգսյանի, Գ. Ա. Տիրացյանի, Ս. Մ. Գրկյաշարյանի, Բ. Հ. Հարությունյանի և այլոց, ապրեց որոշակի առաջընթաց: Այսպիսով, պարզապես, հասունացել էր այն պահը, որ Երվանդունիները ևս ընդգրկվեին առանձին բաժնում ու ներկայացվեին հավուր պատշաճի:

Այժմ կրկին վերադառնանք թվով չորրորդ բաժնին, որն ամբողջովին վերաբերում է Արտաշիսյանների հայկական պետականությանը: Ի տարբերություն Երվանդականների, նրանք գտնվել են մի շարք հետազոտողների ուսումնասիրության կիզակետում, ուստի նպատակահարմար ենք համարում շրջանցել հարցի պատմագրական կողմը և կանգ առնել այն նորությունների վրա, որ առկա են այստեղ: Խոսքը վերաբերում է Ք. ա. I դ. վերջի և Ք. հ. I-ի սկզբի հեղինակ Վելլետո Պատերկուլոսի և հանրահայտ Մ. Տ. Յիցերոնի (Ք. ա 106-43 թթ.) վկայությունների ընդգրկմանը: Ճիշտ է, դրանք փոքրածավալ են, ի տարբերություն այլ բազմաթիվ մեծանուն հեղինակների, ինչպես, օրինակ, Ստրաբոնի, Պլինիոս Ավագի, Պլուտարքոսի, Դիոն Կասիոսի, Հովսեպոս Փրավիոսի, Գ. Կ. Տակիտոսի, մեր պատմահայր՝ Խորենացու, վրաց մատենագիր՝ Լեոնտի Մրոկելու և մյուսների, բայց երբեմն վճռորոշ դեր է խաղում ոչ թե ծավալը, այլ՝ նյութի որակական հատկանիշները: Բաժնում ներկայացված են նաև վիմագիր նյութերը և դրանց շարքում նույնպես կատարված է մեկ կարևոր լրացում՝ «Ուշբաբելոնյան սեպագրական ժամանակագրության մի վկայություն Տիգրան Մեծի մասին» վերտառությամբ (տե՛ս էջ 318-319): Դժբախտաբար, առայժմ տեղ չեն գտել վերջին 2-3 տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հնագիտական արշավախմբերի կողմից հայտնաբերված Արտաշես I-ի հողաբաժան սահմանաքարերում պարունակված տվյալները, որոնք առայժմ կարոտ են մասնագիտական լուրջ ուսումնասիրության: Ինչ վե-

* Н. В. А р у т ю н я н. Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

րաբերում է նախկինում հայտնաբերվածներին, այս պահին ներկայացված են այս գլխում (տե՛ս էջ 296–299):

Քրեստոմատիայի առանցքային մասեր են կազմում նաև հաջորդ երկու՝ հինգերորդ և վեցերորդ բաժինները, որոնցից առաջինում տրված են Արշակունյաց հարստության դարաշրջանին վերաբերող մատենագիրների գործերը, իսկ մյուսում՝ հին հայկական մշակույթին առնչվող տեղեկությունները: Կազմողներն իրավացիորեն Արշակունիների կապակցությամբ կատարել են յուրահատուկ բաժանում, քանզի տրված են մինչև III դ. վերջերին վերաբերող սկզբնաղբյուրները: IV դարը Հայաստանի պատմության մեջ որակապես նոր

դարաշրջան էր, քանզի արմատավորվում են ավատատիրական կարգերը և անցում է կատարվում ուշ ստրկատիրությունից՝ վաղ ֆեոդալիզմին: Նույնպեսի մոտեցում է ցուցաբերվել նաև մշակույթին վերաբերող բաժնում, քանզի դարաշրջանի փոխհարաբերությունները իրենց անջնջելի կնիքն են դնում նաև այդ ժամանակի մշակութային զարգացման միտումների վրա:

Ամփոփելով, պետք է արձանագրել, որ կատարված է մի շատ կարևոր և շնորհակալ գործ, որի օգտակարությունը պարզ ու ակնհայտ է ի սկզբանե, քանզի այս գրքի առկայությունը մեծապես հեշտացնում է հին Հայաստանով զբաղվողների և հետաքրքրվողների աշխատանքը:

ՀԱԿՈՒ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ